

Recenzje

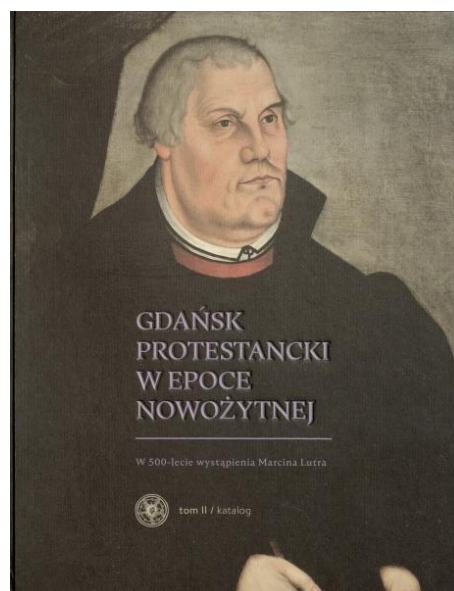
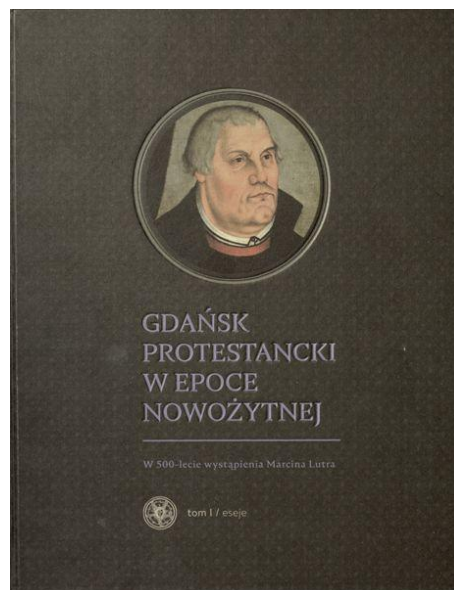
Aneta M. Sokół

Gdańsk protestancki w epoce nowożytnej. W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra, t. 1, Eseje, red. Edmund Kizik i Sławomir Kościelak, Muzeum Narodowe w Gdańsku, Gdańsk 2017, ss. 290.

Gdańsk protestancki w epoce nowożytnej. W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra, t. 2, Katalog, red. naukowa Piotr Paluchowski, Agata Larczyńska i Monika Płuciennik, Muzeum Narodowe w Gdańsku, Gdańsk 2017, ss. 290.

Gdańsk, jedno z głównych miast Rzeczypospolitej, szybko został zdominowany przez zwolenników Reformacji. Ten nadbałtycki port, cieszący się znaczną niezależnością już w połowie XVI wieku, stał się miastem protestanckim. Do 1945 roku to ewangelicy decydowali o jego rozwoju, kulturze i świetności. W gdańskich kościołach odprawiano luteranckie nabożeństwa, a różne formy życia religijnego pielęgnowane także w rycie ewangelików reformowanych, pozostawiły po sobie ślady w warstwie architektonicznej miasta, sztuce, obiektach wyznaniowych ocalałych w świątyniach, ale przechowywanych również w muzeach, archiwach czy pośród innych zabytkowych kolekcji świadczących o przeszłości. Protestanckim dziejom miasta poświęcona została ekspozycja przygotowana w Roku Reformacji pod kierunkiem Muzeum Narodowego w Gdańsku, dzięki której w tym ważnym przede wszystkim dla samych ewangelików jubileuszowym czasie mogły zostać zaprezentowane zabytkowe obiekty związane z konfesją, udostępnione przez wiele muzealnych placówek i instytucji kultury¹. Wystawa „Gdańsk protestancki w epoce nowożytnej. W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra” przypominała specyfikę gdańskiej Reformacji, utwierdzanie się obu obecnych w murach miasta konfesji, po kulturowe dziedzictwo z czasów szczególnej obecności ewangelików w dziejach nadbałtyckiego portu.

Zorganizowanej w Gdańsku wystawie towarzyszyła dwutomowa publikacja, która z jednej strony przybliżyła kształt ekspozycji, z drugiej stanowi cenne jej uzupełnienie. Pod takim samym tytułem jak tytuł wystawy, okazały wydane *Eseje* (t. 1) oraz *Katalog* (t. 2) posłużyć mogą wszystkim zainteresowanym historią gdańskiego protestantyzmu, zarówno czytelnikom chcącym poznać jego wizerunek, jak też tym, których celem jest pogłębienie wiedzy z zakresu lokalnej przeszłości oraz wielowyznaniowości dawnych Prus Królewskich, wraz z wiodącymi prym na jego terenach pruskimi miastami. W słowach wprowadzających zamieszczonych na początku jubileuszowej publikacji dyrektorzy placówek uczestniczących w projekcie podkreślają wagę i znaczenie ekspozycji przybliżającej nie tylko wyznaniowe dzieje, ale także przeszłość miasta wraz z jego przetrwałym dorobkiem kulturowym, współtworzonym przez protestantów.

¹ Poza Muzeum Narodowym w Gdańsku w organizację wystawy zaangażowane były także Archiwum Państwowe w Gdańsku, Polska Akademia Nauk, Biblioteka Gdańska i Muzeum Historyczne Miasta Gdańska, a na wystawie znalazły się także eksponaty wypożyczone m.in. z Muzeum Narodowego w Krakowie, Warszawie i Wrocławiu, Zamku Królewskiego na Wawelu oraz od osób prywatnych. Wystawę można było obejrzeć od 2 listopada 2017 do 31 stycznia 2018 roku.

Otwierający tom esejów obecny biskup diecezji pomorsko-wielkopolskiej Kościoła luterńskiego w Polsce, ks. dr hab., prof. ChAT Marcin Hintz podkreśla, iż gdańska wystawa nie tylko zaprezentowała sztukę inspirowaną dziełem odnowy Kościoła podjętym przez Lutra, a wkrótce także przez jego zwolenników w państwach sąsiednich, ale „*starala się przede wszystkim oddać ducha tamtej epoki*”, tolerancję i nietolerancję różniących się w wierze, międzywyznaniowe debaty, polemiki i dyskusje wyznaczające codzienność miejskiej społeczności w czasach nowożytnych. W nawiązaniu do sylwetki Reformatora luterński biskup przypomniał, że „*Reformacja XVI wieku głosiła Bożą chwałę słowem, pismem, śpiewem i obrazem*”, co też, podobnie jak wystawa, prezentowany zbiór esejów głosami współczesnych badaczy stara się oddać i przybliżyć czytelnikom.

Podobnie jak przy pomocy materialnych obiektów opowiedziana na wystawie historia, tom naukowych esejów wprowadza czytelnika w klimat religijnych sporów i dążeń zwolenników nowych poglądów religijnych do ugruntowania swoich konfesji w gdańskim grodzie i do uczynienia z Gdańska wzorowego miasta protestanckiego pod nadzorem Rady Miejskiej sprawującej świecką zwierzchność nad organizacją tworzącego się Kościoła, a w okresie tryumfu kalwinistów do stworzenia idealnej wspólnoty chrześcijańskiej pozostającej pod opieką i w przymierzu z Bogiem. Redaktorami okazały się wydanych dwóch jubileuszowych ksiąg są historycy z Uniwersytetu Gdańskiego, znawcy zagadnień gdańskiego protestantyzmu – Edmund Kizik i Sławomir Kościelak. W poprzedzających wstępnych uwagach redaktorzy zaznaczają, że każde pokolenie historyków podejmuje się własnej oceny reformacyjnych wydarzeń, włączając się tym samym w trwającą kilkaset lat dyskusję nad kształtem i znaczeniem Reformacji. Głosem w tej długiej dyskusji jest także gdański tom wydany dla uczczenia 500-lecia Reformacji, uwzględniający oceny historyków, historyków sztuki, muzyki oraz znawców protestanckiej architektury i piśmiennictwa.

Wprowadzeniem do protestanckich dziejów Gdańska są eseje ukazujące ogólny kontekst reformacyjnych wydarzeń. Redaktorzy tomu omawiają, jakie zjawiska, procesy i okoliczności legły u podstaw całego ciągu wydarzeń określanych mianem Reformacji, programu podjętego w imię odnowy XVI-wiecznego Kościoła, w którym krytyka praktyk odpustowych podniesiona przez Lutra była tylko punktem zapalnym odsłaniającym bóle i niedostatki życia religijnego ówczesnej Europy. Autorzy jednocześnie zaznaczyli, że reformatorskie zwroty nie byłyby możliwe bez pojawiania się w toku dziejów „*osób bezkompromisowych i charyzmatycznych, obdarzonych zdolnościami przywódczymi*”, jakim był bez wątpienia Marcin Luter. To on nadał osobiste piętno całemu ruchowi rozpoczętemu od publicznej dysputy na temat istoty zbawienia. W tym syntetycznym spojrzeniu na początki Reformacji uporządkowane zostały czynniki zewnętrzne, które nadały bieg wydarzeniom – od kulturowych po gospodarcze, ze zwróceniem uwagi na rozwój humanizmu i zainteresowania antykiem, co torowało drogę nowym tłumaczeniom Biblii podniesionej przez protestantów do rangi najwyższego autorytetu.

Przedstawiając europejski jak też rodzimy wymiar reformacyjnych wydarzeń, historycy podkreślili specyfikę polskiego Kościoła pozostającego w XVI wieku wciąż „w budowie”, peryferyjnego w stosunku do ówczesnych centrów chrześcijaństwa, a jednocześnie znajdującego się w takim samym stanie rozkładu jak w krajach sąsiednich. Jak zaznaczają: „*Do narodzin ruchu reformacyjnego odniesiono się zatem w Polsce bardzo pozytywnie, a najżywiej zareagowano na nowe idee w Prusach Królewskich, najsilniej powiązanych kontaktami kulturalnymi i gospodarczymi z obszarem Rzeszy – matecznikiem reformacji.*” (s. 29)

W następnej kolejności Wojciech Kriegseisen omawia dzieje protestantów na tle funkcjonowania Rzeczypospolitej szlacheckiej, co nie pozostaje bez znaczenia dla właściwego zrozumienia gdańskiej przeszłości, w tym relacji miasta z polskimi władcami. Jak się może czytelnik przekonać, w połowie XVI stulecia protestancki obóz był liczącą się siłą polityczną w Koronie, a także na Litwie. W imię własnych, ale także stanowych interesów protestancka szlachta zabiegała o uniezależnienie się od władzy duchowieństwa, w tym od jurysdykcji kościelnych sądów, umacniała grunt pod budowę protestanckiego państwa, zakładała struktury Kościołów ewangelickich na ziemiach polskich – luterńskiego, a także popularnego wśród polskiej szlachty Kościoła kalwińskiego stanowiącego radykalniejszy nurt XVI-wiecznej Reformacji². O ówczesnym znaczeniu idei protestanckich i ich zwolenników świadczy zapewne niezrealizowany zamysł ustanowienia

² Kalwinizm – drugi nurt XVI-wiecznej Reformacji, nazwany tak od nazwiska jednego z trzech reformatorów (Ulrich Zwingli, Johann Bullinger oraz Jan Kalwin), którzy nadali mu kształt doktrynalny określany w późniejszym czasie ewangelicyzmem reformowanym. Kalwinizm, podobnie jak luteranizm, za jedyne źródło wiary uznaje Biblię, postulował całkowite usunięcie obrazów ze świątyń, uznawał jedynie symboliczną obecność Chrystusa w sakramencie komunii, z czasem wprowadził naukę o predestynacji, według której człowiek z góry jest przeznaczony na zbawienie albo potępienie.

ewangelicyzmu wyznaniem państwowym. Choć ostatecznie państwo polskie pozostało wierne katolicyzmowi, protestantyzm wpłynął na kulturę polityczną kształtującą się w Rzeczypospolitej, pozostawił ślady w piśmiennictwie, literaturze oraz w ówczesnych koncepcjach ustrojowych.

Kolejne eseje odsłaniają bezpośrednio przeszłość protestantyzmu gdańskiego, z uwzględnieniem zagadnień organizacyjnych w zakresie kształtowania struktur kościelnych na terenie miasta, obrazu życia religijnego miejskiej społeczności dyscyplinowanej przez nadzorujące wyznawców gremia i ustawy, z przybliżeniem na kartach książki protestanckiej sztuki prowadzącej w różnych jej realizacjach, od obrazów po ołtarze, międzykonfesyjny dialog, po wizerunek ewangelickich kościołów, muzyki z jej szczególną rolą w liturgii luteranckiej oraz kwestie administracyjne towarzyszące funkcjonowaniu gdańskich parafii. Każdy z zaprezentowanych dwunastu tekstów wzbogacony został kompletem ilustracji – ekspozycyjnych obiektów, dzięki którym przekaz tekstowy bardziej może przemówić do wyobraźni odbiorcy, przybliżając ówczesną kulturę druku, w tym XVI-wieczne realia miasta zachowane na starych drzeworytach, wystrój protestanckich kościołów, po katechizmy, agendy, kancjonały oraz obrazy gdańskich malarzy.

Sławomir Kościelak w swoim eseju przedstawia, jak umacniał się na terenie Gdańska luteranizm, który ostatecznie stał się wyznaniem panującym w mieście, przyjętym nie tylko przez niemieckojęzyczne mieszczaństwo, ale także patrycjat i pospólstwo, wyjątkowo zaangażowane w sprawy wiary. Wraz z autorem możemy prześledzić dosyć burzliwe wyznaniowe dzieje nadbałtyckiego portu, niepozbawione sporów, dyskusji czy religijnego wrzenia, a także zabiegania o tolerancyjne gwarancje u polskich królów. Jaki był gdański Kościół w czasach luteranckiej dominacji? Jak wyglądało życie religijne wiernych regulowane szczegółowymi przepisami dotyczącymi również spraw codziennych? W jaki sposób sprawowano pieczę nad czystością konfesji? Przekonać się o tym możemy w trakcie lektury, poznając nie tylko ciąg istotnych wydarzeń, ale także miejscową religijność, obyczajowość, po liturgię protestancką i konfesyjne rytmy liturgiczne. Jak opiniuje historyk: „*Pod wpływem ordynacji oraz rozporządzeń kościelnych i okolicy kościelnych [...] powstała karna i zdyscyplinowana społeczność miejska, zaangażowana w praktykowanie indywidualnego oraz zbiorowego ładu moralnego.*” (s. 72), której codzienność wyznaczała rozumiana na sposób luterancki obyczajowa asceza.

W uzupełnieniu poznajemy dzieje konfliktu, który rozgrywał się w Gdańsku pomiędzy luteranami a ewangelikami reformowanymi w drugiej połowie XVI wieku. Niemiecki historyk Michael G. Müller przybliży podjęty przez kalwinistów plan zaprowadzenia własnego, pomimo oporu mieszkańców, wyznaniowego rytu w mieście w sposób nieformalny i ukryty. To kolejna narracja o protestanckiej przeszłości pokazująca starcie pomiędzy luterancką ortodoksją, a solidaryzującą się z protestanckim obozem Rzeczypospolitej gdańską szlachtą, starającą się zachować łączność z Koroną. Dopelnieniem wizerunku luteranckiego Kościoła funkcjonującego w Gdańsku, ale także na okolicznych wiejskich terenach, jest omówienie jego prawno-administracyjnych umocowań dopracowywanych w ciągu dziesięcioleci przez Radę Miejską, która wraz z utwierdzeniem się protestantyzmu w mieście decydowała o sprawach Kościoła (Edmund Kizik). Prawną osobliwością zauważaną przez historyków był brak całościowej ordynacji kościelnej dla Gdańska, zastępowanej przez długi czas szczegółowymi lub doraźnymi zarządzeniami, ale także prawem zwyczajowym, które stało na straży konfesji.

Historycy sztuki Jacek Tylicki i Antoni Ziemia prezentują sztukę protestancką powstającą w Gdańsku w okresie zarazem największej jej świetności w dziejach miasta, w różnym stopniu zachowaną po dzień obecny. Przeczy to zarazem obiegowemu przekonaniu o nieuznawaniu przez protestantów obrazów oraz malarskich wyobrażeń religijnych, które wszak nie zostały całkowicie usunięte ze świątynnych przestrzeni. Kim byli gdańscy artyści tworzący w duchu reformacyjnych kanonów, inspiracji i potrzeb? Jakim wpływem artystycznym podlegało miejscowe malarstwo? – te tematy przybliży pierwszy z wymienionych badaczy. W dwugłosie o protestanckiej sztuce Antoni Ziemia przedstawił z kolei „*to, co niewidoczne*” – teologiczną wymowę wybranych obrazów (m.in. „Sądu Ostatecznego” Antoniego Möllera) prezentując, jak należało odczytywać zakodowane na malarskich płótnach dogmaty i przesłania kierowane do widza. Luterancko-kalwiński dialog rozgrywał się w przestrzeni artystycznej, widoczny był w dziełach zdobiących gdańskie ratusze (m.in. Dwór Artusa), w obrazach ołtarzowych czy epitafiach przypominających o zmarłych.

W uzupełnieniu podjętej tematyki Piotr Birecki przedstawia zmiany, którym poddane zostały gdańskie kościoły po przejściu ich przez nowych właścicieli – wraz z zapanowaniem w mieście luteranizmu dziewięć kościołów istniejących na terenie miasta, a także liczne kaplice, zaczęło służyć ewangelikom obu konfesji. Przejęcie świątyn nie polegało na całkowitym niszczeniu dotychczasowych ołtarzy czy innych artystycznych elementów. Historyk sztuki zajmujący się protestancką architekturą dowodzi, że w użytkowanych przez ewangelików kościołach przetrwało wiele dawnych obiektów, np. kościół Mariacki, przez długi czas główny

kościół luterński Gdańska, pozostał niemal niezmienny; odziedziczoną po poprzednikach sztukę traktowano jednak jako „świadekstwo wielowiekowej wspaniałości miasta”. Przestrzeń protestanckich kościołów została jednak zorganizowana na nowo, podporządkowana głoszeniu Słowa oraz sprawowaniu zachowanych przez protestantów sakramentów. Pośród przywołanych przykładów z gdańskich świątyń – ołtarzy, ambon po chrzcielnicę czy empory, ukazana została specyfika protestanckich wnętrz świątynnych i ich konfesyjnych odmienności.

Następny autor zajął się stanem zachowania naczyń liturgicznych pochodzących z gdańskich kościołów – omawia ich pochodzenie sięgające także średniowiecza, preferowane formy oraz stosowane przez twórców zdobnictwo. Jacek Kriegseisen dowodzi, że wraz z upływem czasu wykształciły się charakterystyczne dla protestantów sprzęty służące zreformowanej liturgii, do których należały m.in. kielichy, dzbany do wina czy puszki do kolekty. To zarazem szczegółowa, przedstawiona przez badacza diagnoza ich przetrwania w muzealnych oraz innych kolekcjach, przybliżająca nie tylko specyfikę, ale także dzieje zabytkowych obiektów („Rzemiosło artystyczne w liturgii Kościołów protestanckich w Gdańsku i w Prusach Królewskich”).

Nie zabrakło w jubileuszowej publikacji spojrzenia na piśmiennictwo powstające z konfesyjnych inspiracji. Maria Otto, badaczka zajmująca się tym zagadnieniem, przedstawia autorów kazań drukowanych w Gdańsku, do których należeli rektorzy miejscowego Gimnazjum Akademickiego oraz uznani gdańscy kaznodzieje. Publikowana literatura nie była pozbawiona ducha polemiczności, kierując ostrze krytyki wobec katolicyzmu oraz innych protestanckich konfesji. Świadectwem aspiracji wydawniczych miejscowego środowiska były także drukowane mowy pogrzebowe, w tym poświęcone wybitnym gdańszczanom („Z dziejów gdańskiej literatury kaznodziejskiej w XVII-XVIII wieku”).

O znaczeniu muzyki w życiu protestanckich Kościołów pisze Piotr Kociumbas przypominając, że zarówno Luter, jak i Kalwin, wyznaczyli muzyce ważną rolę w zadaniu krzewienia wiary, w umacnianiu indywidualnej jak i wspólnotowej więzi z Bogiem. W swoim esejju przedstawia różne przejawy życia muzycznego praktykowane w czasach nowożytnych w protestanckich kościołach, w tym w Gdańsku w sposób szczególnie ożywiony. Do omówionych form życia muzycznego pielęgnowanych przez gdańskich protestantów należała działalność kapel czy zespołów przykościelnych, w tym kapeli przy farze mariackiej, a także obecność kapelmistrzów, muzyków czy organistów odpowiedzialnych za stosowną oprawę muzyczną uroczystości kościelnych. O wysokim poziomie religijnej muzyki powstającej w Gdańsku świadczą także zachowane kancjonały z protestanckim repertuarem.

W zakończeniu redaktorzy tomu przedstawiają zasady finansowania luteranckich parafii, kościelnych budynków, duchownych czy prowadzonej działalności parafialnej. Poznajemy wiele ciekawostek i szczegółów dotyczących m.in. opłat kościelnych, parafialnych funduszy, uposażenia pastorów czy zapewnienia opieki wdowom po zmarłych duchownych. Ten organizacyjno-materialny aspekt funkcjonowania Kościoła pozwala od innej strony spojrzeć na przeszłość wspólnot protestanckich, ich codzienność i praktyki towarzyszące trosce o rozwój religijności i wzrost wiary.

Jubileuszowy tom esejjów przedstawia gdański protestantyzm w sposób wielowymiarowy – od organizacji struktur kościelnych, po malarstwo, piśmiennictwo czy religijność pielęgnowaną w okresie luteranckiej dominacji. Siłą rzeczy narracje skupione zostały na konfesji dominującej, z jednoczesnym ukazaniem luterancko-kalwińskiej rywalizacji widocznej w ciągu stuleci, także w kontekście zachowanej obecności katolików, których nie udało się protestantom wyrugować z miasta, z przypomnieniem o innych protestanckich wspólnotach, które pojawiły się w gdańskich murach w różnym czasie (mennonici, anglikanie, hugenoci).

Grono autorskie jubileuszowej publikacji składa się z uznanych badaczy protestantyzmu, protestanckiej kultury oraz przeszłości Kościołów ewangelickich na ziemiach polskich. Autorami zaprezentowanych tekstów są naukowcy z kilku ośrodków uniwersyteckich – gdańskiego, warszawskiego, toruńskiego, a także badacze z innych placówek naukowych. Można podkreślić, że ich opublikowany dorobek naukowy może posłużyć pogłębieniu zagadnień podjętych w jubileuszowej publikacji.

Książka pozostanie świadectwem szczególnie ożywionego zainteresowania tematyką protestancką w związku z 500-leciem Reformacji, wyznaczając także nowe tropy badawcze i niezgłębione jeszcze obszary z protestanckiej przeszłości, nie tylko gdańskiej. Pozostając głosem w dyskusji nad znaczeniem Reformacji weryfikuje niektóre powszechnie utarte czy stereotypowe poglądy o międzywyznaniowych relacjach czy protestanckich praktykach realizowanych w Gdańsku w czasach nowożytnych – czasach szczególnie ożywionej i silnie przeżywanej religijności. W aspekcie zaprezentowanych narracji można dodać, że społeczeństwo Gdańska przyjęło poglądy religijne głoszone przez Lutera, modląc się w ciągu następnych

stuleci w tych samych kościołach, pielęgnując konfesyjne zasady wiary i normy, zabiegając o dobrobyt miasta i współtworząc jego kulturę.

Eseje, podobnie jak poniżej zaprezentowany *Katalog*, zostały wydane w szacie szczególnie okazałej – w dużym formacie, z tekstem zamieszczonym dwuszpaltowo, z bogactwem kolorowych ilustracji, w twardej oprawie z wizerunkiem Reformatora.

Katalog – druga część dwutomowej całości, przybliży wystawę, która prezentowana była w Jubileuszowym Roku Reformacji w gdańskim Muzeum Narodowym. To bliźniaczo wydana księga z ilustracjami ekspozycyjnych obiektów, zgrupowanymi wzorem wystawy w siedmiu częściach, które przypominają rozwój reformacyjnych wydarzeń na terenie Gdańska rozpoczynając narrację od wizerunku średniowiecznej religijności, która wymagała odnowy. Przy pomocy różnorodnych obiektów – dokumentów, ksiąg religijnych, w tym zabytkowych Biblii, kart tytułowych kancjonałów, obrazów, portretów, cennych rękopisów oraz innych zachowanych przedmiotów przedstawiona została swoista opowieść o gdańskiej Reformacji, ukazująca zarazem jej dynamizm, koloryt i bogactwo. Szczególnie rozbudowana została część dotycząca utwierdzania się konfesji w mieście, zatytułowana „Wznoszenie nowej świątyni”, co stało się okazją do ponownego zaprezentowania gdańskich kościołów, konfesyjnych rytów liturgicznych, luteranckiej obyczajowości i różnych form życia religijnego pielęgnowanych w protestanckich wspólnot. Na wystawie, a tym samym w powystawowym katalogu, znalazły się eksponaty charakterystyczne dla drugiej liczącej się w mieście konfesji, symbolizujące zarazem ascetyzm społeczności reformowanych (m.in. wystrój Sali Rady w Ratuszu Głównym Miasta).

Przeglądając album możemy prześledzić relacje Gdańska z kolejnymi polskimi królami, którzy władni byli do udzielania aktów tolerancyjnych dla protestanckiego miasta (m.in. Zygmunta Augusta z 1557 r.), spotkamy również ślady nietolerancji widoczne w prezentowanych polemicznych pismach czy rysunkach. Przede wszystkim na kartach katalogu możemy podziwiać protestancką sztukę – realizacje malarskie inspirowane Biblią, dekalogiem i konfesyjną doktryną, w tym „Ostatnią Wieczerzę” – najbardziej charakterystyczny luterancki obraz ołtarzowy. Eksponaty ukazują panoramę protestanckiej religijności budowanej w ciągu stuleci, zatrzymując naszą uwagę na wydarzeniach, postaciach i realiach obyczajowych. Katalog pozostanie trwałym śladem po jubileuszowej wystawie, uzupełniając w sposób wizualny wiedzę o protestanckiej przeszłości nadbałtyckiego portu.

Należy ponadto podkreślić niezwykle staranność prezentowania ekspozycyjnych obiektów, zaopatrzonych każdorazowo w dokładne opisy uwzględniające proveniencję eksponatów oraz dodatkowy komentarz historyczny stwarzający okazję do poznania postaci zapisanych w gdańskiej przeszłości, przybliżający okoliczności powstawania obrazów, ołtarzy czy ksiąg religijnych. Prezentowane autorskie dopowiedzenia wzbogacają ogólny zarys protestanckich dziejów o wydarzenia epizodyczne czy charakterystyczne dla trwania konfesji. Podobnie również każda część wystawy poprzedzona została autorskim wprowadzeniem naświetlającym różne aspekty reformacyjnych wydarzeń, ukazanych poprzez obiekty.

Autorami scenariusza wystawy i kuratorami są Małgorzata Bucholz-Todoroska, Agata Larczyńska, dr Piotr Paluchowski, Monika Płuciennik oraz dr hab. Janusz Trupida. W przygotowanie jubileuszowej wystawy zaangażowane były także inne osoby wymienione we wstępnych informacjach w *Katalogu*, za konsultację naukową scenariusza wystawy odpowiedzialni byli redaktorzy tomu *Esejów* – prof. dr hab. Edmund Kizik oraz dr hab., prof. UG Sławomir Kościelak. *Katalog* poprzedzili swoim wstępnym słowem, omawiając układ ekspozycji, redaktorzy tomu – dr Piotr Paluchowski, Agata Larczyńska oraz Monika Płuciennik.

Książkę można kupić w Muzeum Narodowym w Gdańsku, a zamówienia można składać pod adresem: sklep@mng.gda.pl.